

Hartvig Sverdrup

Haakon Kierulf

Gabriel Smith

Marinens etterretningstjeneste 1940–1945

Av Tor Jørgen Melien

Hovedpunkter

- Mens Norge var okkupert sendte norske SIS-agenter radorapporter om de tyske skipsbevegelsene på norskekysten til den britiske etterretningstjenesten (SIS) og Admiralitetet i London. I første del av krigen var det den norske marinens etterretningstjeneste som sørget for agenter og samarbeidet med SIS om etterretningsvirksomheten.
- På tross av de pågående militære operasjonene ble det en maktkamp mellom de som ville ha en felles norsk etterretning og de som ville ha en grenvis etterretning, en maktkamp som pågikk mesteparten av krigen. Resultatet av striden var at Sjøforsvarets ledelse måtte overlate ledelsen av sin egen etterretningstjeneste til den felles etterretningstjenesten.
- Marinens etterretningstjeneste fortsatte likevel med økt virksomhet gjennom hele krigen.
- Det norske sjøforsvaret sørget for å transportere norske SIS-agenter til og fra Norge med fiskeskøyter og ubåtjagere fra Peterhead og fra Shetland. Denne virksomheten ble supplert med ordinære sjøstridskrefter etter behov.
- I det okkuperte Norge utviklet det seg en hemmelig etterretningsorganisasjon som post- og kurersendte informasjon til Stockholm og med flyktninger over Nordsjøen. Organisasjonen delte seg i to i 1943. Den ene, sjømilitær beredskap (SB), fortsatte med etterretning under Sjøforsvaret, utførte jevnlig båttransport mellom Oslofjorden og Båhuslän og fikk beredskapsoppdrag under Forsvarets overkommando (FO IV). Den andre, RMO, fortsatte etterretningsarbeidet, men i den felles etterretningstjenesten under Forsvarets overkommando (FO II).
- Under gjenerobringen av Finnmark drev Marineavsnitt Finnmark etterretningsarbeid samt etterretnings- og transportvirksomhet bak fiendens linjer.
- Marinens etterretningstjeneste begynte med motstandsarbeidet så snart Oslo ble okkupert. Dette omfattende motstandsarbeidet begynte svært tidlig sammenlignet med motstandsarbeid til andre aktører. De aktive sjøoffiserene i etterretningstjenesten var vernepliktige og frivillige.

Marinens egen etterretningstjeneste var aktivt med under hele den andre verdenskrig, men den fulle historien er ennå ikke skrevet.¹ Virksomheten er ikke nevnt i standardverket *Norges sjøkrig 1940–1945*.² Hovedårsaken til manglende åpenhet var hemmelighold av etterretningsoperasjoner i årene etter krigen. Hensikten med denne insighten er å gi en oversikt over Marinens etterretningsvirksomhet, både agentvirksomheten og støtteapparatet til denne. De enkelte agentene er i hovedsak dokumentert i litteraturen, men Marinens etterretningstjeneste som virksomhet er lite belyst.³

Insighten vil først omtale sjøkrigen og behovet for etterretning langs norskekysten. Deretter vil den vise oppbyggingen av den norske maritime etterretningstjenesten i det okkuperte Norge under felles ledelse av Sjøforsvarets overkommando (SOK) og den britiske etterretningstjenesten SIS/Skandinavia frem til den på norsk side ble overtatt av det norske Forsvarsdepartementet/Forsvarets overkommando (1941/1942). Insighten vil etter dette belyse den støtte Sjøforsvaret fortsatte å gi den felles etterretningstjenesten uten selv å delta i ledelsen, og avslutningsvis omtale den etterretningen som Sjøforsvaret selv drev de siste tre krigsårene.

SJØKRIGEN OG DET OKKUPERTE NORGE

Sverige var nøytralt under andre verdenskrig og for den tyske okkupasjonsmakten var Norge en øy. På grunn av forsyningsbehovet i Norge måtte tyskerne sørge for å holde oppe skipsfarten på Norge. Skipstrafikken i norskeleden var da også helt avgjørende både for det norske samfunn og for okkupasjonsmakten.

Etter erobringen av Norge sommeren 1940 trakk de tyske sjøstridskreftene seg tilbake til Tyskland. Høsten 1941 var de tilbake med destroyere og mindre fartøyer som støtte til angrepet mot Murmansk.

De fleste av de større tyske krigsfartøyene ankom Norge på vinteren 1942, og

disse krigsskipene var en særlig trussel mot forsyningslinjene over Atlanteren, frem til slagskipet *Tirpitz* ble senket ved Tromsø høsten 1944. Frigjøringen av Frankrike førte til at tyskerne måtte evakuere ubåtbasene der og tok i bruk Norge som hovedbase for ubåtene det siste krigsåret.

Større tyske marinefartøyer og skipskonvoier var av stor interesse for den britiske etterretningen (SIS). Britene trengte sjømilitær etterretning for kunne angripe tyske skip, gjennomføre raid på norskekysten og for senere gjenerobring av okkuperte områder. På slutten av krigen var det særlig den store tyske ubåtvirksomheten i Norge som var av størst interesse for Storbritannia og USA.

Den tyske skipstrafikken var viktige mål for allierte fly og sjøstridskrefter. Større tyske fartøyer og ubåter som kunne angripe skip i Atlanteren, ble overvåket av etterretningen mens de var deployert til norske områder. Livslinjen til USA var den viktigste britene hadde å forsvare, derfor var informasjonssamlingen fra de norske SIS-agentene viktig. Det kan hevdes at den norske sjømilitære etterretningsvirksomheten var det mest betydningsfulle norske bidraget til den allierte krigføringen, rangert etter handelsflåtens innsats.

MANGLENDE RAPPORTERING OM MARITIM ETTERRETNING

Hærkapteinen Alfred Roscher-Lund utførte et utmerket arbeid som norsk militærattaché i Stockholm i 1941. Britene var så fornøyd at Winston S. Churchill ikke ville forflytte ham til London, selv om den norske regjeringen gikk inn for dette. Roscher-Lund hadde nemlig lyktes med å gi det første varslet om slagskipet *Bismarcks* utløp i Skagerrak slik at det senere kunne senkes. Roscher-Lund hadde også tilgang på informasjon fra norske XU-agenter (studenter) i Tyskland. I løpet av krigen ga dette ham viktige opplysninger om den tyske utviklingen av raketten V-1 og V-2 og bestrebelsene på å utvikle atomvåpen, opplysninger som gikk videre til britene.⁴ Den norske London-regjeringen opprettet i februar 1942 Forsvarets overkommando (FO), og som en del av denne, FOs etterret-

ningskontor (FO II) med Roscher-Lund som sjef. Som oberstløytnant fikk han i 1945 utgitt FO IIs sluttrapport om den norske etterretningsvirksomheten under andre verdenskrig.⁵

Rapporten tok i hovedsak for seg såkalt «statisk» etterretning i det okkuperte Norge. Statisk etterretning er informasjon som gis i ettertid og ikke i sann tid. I praksis skjedde dette ved at agentene post- eller kurer-sendte etterretningsrapporter til den norske staben i Stockholm som deretter sendte dem med fly til London. Alternativt kunne rapportene sendes sjøveien til London. Den største av disse norske agentorganisasjonene var XU, og den mest maritime som nevnes i rapporten er den norske etterretningsorganisasjonen RMO (Royal Maritime Organization).

Det som i liten grad nevnes i rapporten er bruk av radio ved forsendelse av etterretningsmeldinger. I motsetning til etterretningen som er nevnt ovenfor, kan meldingene med radiotelegrafi sendes og mottas i sann tid. Disse meldingene ble sendt av norske agenter og mottatt av den britiske etterretningstjenesten (SIS) for bruk i det britiske admiraltetet, og med kopi til de norske myndighetene i London. Disse agentene kalles heretter norske SIS-agenter, fordi de tilhørte det norske forsvaret, men hadde som primæroppgave å rapportere til SIS. «Våre radiostasjoner i Norge ga først og fremst opplysninger av betydning for pågående operasjoner.»⁶ Det var nesten alt som stod om denne viktige og hurtigarbeidende etterretningen i Roscher-Lunds rapport.

Den norske marinen og dens etterretningsarbeid nevnes kun en gang i den 56 sider lange rapporten, nemlig «en viss etterretningstjeneste med en radiostasjon i Oslo».⁷ Det er radiostasjonen OLDELL det vises til i dette sitatet.

Radiomeldingene som de norske SIS-agenter sendte var selvfølgelig raskere enn statisk etterretning og kunne i sann tid rapportere de tyske fartøysbevegelsene, værforhold og annet. Fiendemeldingene var grunnlaget for å iverksette allierte angrep, og ble også brukt til å vurdere resultater ved pågående eller avsluttede angrep.

SOE: Den britiske motstandsorganisasjonen for de okkuperte områder. USA hadde en tilsvarende organisasjon, OSS, som også drev etterretning.

XU: Den største norske etterretningsorganisasjonen under okkupasjonen som sendte etterretningsinformasjon med post og kurerer til det norske etterretningskontoret i Stockholm (MI II). XU hadde ca 2400 medlemmer og 1000 i andre mindre organisasjoner med tilsvarende oppdrag. I tillegg kom den sjømilitære etterretningen.

RADIOSTASJONEN OLDELL OG GABRIEL SMITH⁸

Mens felttoget pågikk i Norge våren 1940, arbeidet kommandørkaptein Edvard Christian Danielsen og marinekaptein⁹ Gabriel Smith med å ta i bruk radiosendere i det okkuperte Oslo-området for å sende etterretningsmeldinger til London, men de manglet koder til senderne. Til slutt bestemte Danielsen seg for å dra til London på egenhånd.¹⁰ I London fikk han kontakt med SIS/avdeling Skandinavia og det britiske admiraltetets etterretningsavdeling (NID).¹¹ Dette skulle bli innledningen til samarbeidet mellom Sjøforsvarets overkommando (SOK) i London, SIS/Skandinavia og NID om etterretning sendt pr. radio fra det okkuperte Norge.

Det var viktig å komme raskt i gang med etterretning på Norge. Danielsen fikk til-delt koder, sendeplaner og radioer, og høy prioritet på transport til Norge, allerede tidlig i juli 1940. Den britiske undervannsbåten *Seawolf* tok ham og løytnant Harald Voltersvik til og fra Farsund-området. Voltersvik reiste til Stavanger og møtte vernepliktig marinekaptein Sigurd Lura med sikte på å bygge ut etterretningen i denne landsdelen.¹² Danielsen tok toget til Oslo med radioer og chiffer. Dermed fikk de opprettet radiostasjonen OLDELL i Oslo-området under ledelse av Gabriel Smith. Smith ble beordret som Marinens «sjef for etterretningstjenesten pr radio» 4. juli 1940.¹³

Oslo-stasjonen begynte sending med London 8. juli 1940 og meldte om bevegelser til tyske krigsskip og sivile handelsskip, trop-

petransporter, oppbygging av kystartilleri og tysk utnyttelse av norsk industri. Blant de første rapportene fra OLDELL var opplysningene som de tyske sjøstridskreftene som samlet seg i Trondheimsfjorden for retur til Tyskland etter Norgesfelttoget.¹⁴

Den aktive senderen til OLDELL sendte telegrafiske meldinger fra steder i Oslo og hadde tilgang på flere sendere som kunne byttes på og vedlikeholdes. Smiths tekniske konsulentkontor var hovedstedet for mottak av meldinger og rapporter fra agenter og andre bidragsyttere. Så langt som mulig ble det hentet inn informasjon fra hele kyst-Norge.

Forgreningene med agenter langs norskekysten var mest sjøoffiserer og personer knyttet til maritim virksomhet. Direktøren for reisebyrået Berg-Hansen & Co, Christopher Berg-Hansen, var den viktige samarbeidspartneren i Oslo med mange sentrale kontakter i industrien og med ledere ved Oslo havn.¹⁵ To agenter reiste rundt i Norge og samlet inn informasjon.¹⁶ Den ene håndterte agenter i Trøndelag og hadde kontakt med D/S *St Svithun* som var en av hurtigrutene som seilte langs hele kysten til Kirkenes. OLDELL hadde egen agentgruppe i Bergen (Aarstad-Brun-gruppen).¹⁷ Det var også en viss kontakt med Haugesundgruppen, HARDWARE som kom på luften med sendinger før OLDELL, se under.

Eksporthandlingsorganisasjonen som OLDELL brukte i Ålesund (Torsvik-gruppen) var nødvendig for sending av større mengder etterretningsmateriale til London, og transport av marineoffiserer og flygere som skulle delta på utefronten. Flykningetransporten var en bonus. Omkring 100 personer med og uten etterretningsmaterieell flyktet via Ålesund, med flukten organisert av OLDELL.

OLDELL-stasjonen greide å sende 631 radiomeldinger og mottok 137. Ca 35000 sendte ord var en bragd. Agentnettet til OLDELL var landsomfattende. Det betyr at «radiostasjonen» hadde åpenbart et adskillig større organisatorisk omfang enn en radiostasjon slik Roscher-Lund hevdet. I første delen av krigen var OLDELL den mest effektive etterretningsvirksomheten i det okkuperte Norge. OLDELL sendte etterretningsin-

formasjon til London frem til 5. mars 1941, da Gestapo greide å stoppe den.

Etter felttoget 1940 var det stor entusiasme og en uoverskuelig innsats blant folk om å gi etterretningsinformasjon til Smith og hans menn. Dette står i sterk kontrast til historikernes konklusjon om at det var liten motstand mot tyskerne tidlig under okkupasjonen.¹⁸ De pågående forhandlingene mellom Stortinget og okkupasjonsmakten sommeren 1940 har vært brukt som belegg for påstander om manglende motstandsvilje. Smith skriver i sin rapport etter ankomsten til London følgende:

The amount of information telegraphed to England was only a fraction of the quantity received at my office. So many people came with information that I very many times was rather nervous about it, but could not see any way of stopping visits that at the same time brought in useful material.¹⁹

I den foreliggende litteraturen om det militære spillet om det okkuperte Norge (1940–1945) har det vært mest fokus på tiden 1942–1944, mens første og siste del av krigen har fått mindre omtale.²⁰

Britene tok et eget etterretningsinitiativ i det okkuperte Norge. I midten av juni 1940 etablerte NID et lokalt norsk etterretningsnett i Haugesundområdet (HARDWARE) og stasjonen sendte i to måneder inntil den ble avslørt etter angiveri.²¹ Fiskeskøyten *Vest* var i bruk som transportmiddel.²² Danielsen og SIS sørget for at Bernhard Håvardsholm og Sigurd Ove Førde²³ arbeidet aktivt med å revitalisere etterretningen på sørvestlandet og med forgreninger i Sør-Norge i andre halvdel av 1940.

For å kunne utvide etterretningen i det okkuperte Norge var det behov for å etablere en virksomhet som kunne transportere etterretningsagenter til Norge. Etter krigsutbruddet høsten 1939 hadde SIS kastet sine øyne på Norge. Som støtte til utplassering av SIS-agenter i Norge vurderte SIS å opprette en base på Shetland for transport av agenter. Etter at Tyskland okkuperte Norge, ble det fart i arbeidet med å etablere en slik

base. I samarbeid med SOE etablerte SIS Shetlandsgjengen med norske skøyter på Shetland som fra desember 1940 utførte transportoppdrag både for SIS og SOE.²⁴ Dette samarbeidet om Shetlandsgjengen pågikk gjennom hele krigen.

De norske SIS-agentene ble ledet i et samarbeid mellom den britiske og den norske sjefen. Den britiske ledelsen var sjef for SIS/Skandinavia orlogskaptein Joseph Bernard Newill. Han etablerte seg med eget kontor i London etter Norgesfelttoget. Han hadde én sekretær og fikk i tillegg tilbeordret kapteinløytnant Eric Welsh som nestkommanderende.

På norsk siden var samarbeidspartneren Danielsen som representerte Sjøforsvarets overkommando (SOK) inntil Smith overtok. (Danielsen ble nestkommanderende for Sjøforsvaret i november 1941.) Høsten 1940 fikk SOK et eget etterretningskontor med marinekaptein Yngvar Jespersen som sjef. Han var den ledende stabsoffiser på dette feltet gjennom krigen og til 1946.²⁵ Marinens etterretningstjeneste var en funksjon eller virksomhet i Sjøforsvaret, ikke en helhetlig organisasjon. Den mest sentrale virksomheten var samarbeidet med SIS, samt drift av Shetlandsgjengen og Marinens skøyteavdeling (Peterhead).

Danielsen (i SOK) beordret fiskeskøyta *Vita* fra Shetland til Bremnes i desember 1940. Dette var det første oppdrag Shetlandsgjengen utførte. *Vita* løste oppdraget med å transportere personell, penger og drivstoff til understøttelse av etterretningssarbeidet i Bergen og Oslo, samt den illegale eksportorganisasjonen i Ålesund, som alle inngikk i OLDELL-virksomheten.²⁶

Senere beordret SOK fiskeskøyta *Nordlys* til Norge slik at SIS-agenter og radiosendere kunne nå henholdsvis Oslo og Trondheim.²⁷ Newill (fra SIS) gjorde sin livs tabbe ved å forveksle sendeplanene slik at sendere i Oslo (SKYLARK A) og Trondheim (SKYLARK B) ikke oppnådde radiokontakt med London.²⁸ Det skulle derfor ta tid å oppnå resultater. Av de to planlagte stasjoner kom bare Trondheimssenderen på luften (SKYLARK B). Den var i drift størstedelen av 1941 og hadde

tyngdepunkt i studentmiljøet ved Norges tekniske høyskole.

MARINENS ETTERRETNINGSTJENESTE OG SMITHS GRAND DESIGN²⁹

Gabriel Smith måtte innse at Gestapo hadde begynt å interessere seg for ham. Eneste løsningen var å dra til Storbritannia. Marinekaptein Kristian Herseth, og deretter ingeniør Lyder Larsen ledet OLDELL etter at Smith hadde dratt. Smith ankom Storbritannia med *Hugin* i februar 1941 og fortsatte som sjef for Marinens etterretningstjeneste pr. radio i samarbeidet med britene. Smith og Newill håndterte den operative ledelsen sammen.

Smith fulgte OLDELLs virksomhet fra London. «Telegrammene var ... hyppige og av meget stor interesse». Av stor interesse var «ombygging og avseiling av raidere»,³⁰ «opplysninger om aluminium, transport ammunisjonslagre, spioner, bensinlaster etc. etc.».³¹

Smith tenkte ut et nytt opplegg med kystmeldeposter langs norskekysten som et tillegg til å ha radio i byområdene Trondheim (SKYLARK B) og Oslo (OLDELL). Ved å legge isolerte observasjonsposter/kystmeldeposter med radio langs norskekysten ville agentene selv følge med på sjøtrafikken og melde om fartøyspasseringer. Smith var også opptatt av at kystmeldestasjonene ikke bare skulle være knyttet til nettverk av lokale hjelpere, men operere på egenhånd. Kystmeldestasjoner han kalte «eremittstasjoner».³² Operasjonssikkerheten skulle oppnås ved å la radioagentene leve i kystmeldepostene uten kontakt med fastboende. I praksis viste det seg imidlertid vanskelig eller umulig å unngå kontakt med de sivile som bodde i nærheten. Agentene var gjennom hele krigen avhengig av lokale hjelpere, både til etterretningsinnsamling og praktisk hjelp.³³

Fordi Lyder Larsen fra OLDELL kom til de britiske øyer 18. mai 1941, ble det bekreftet at kjernen i OLDELL-gruppen var tatt av tyskerne. Dermed var SKYLARK B-senderen i Trondheim, som hadde kommet på luften ved nyttår, blitt alene med sendinger til London. Etterretningen måtte bygges opp på

nytt, og Smiths plan ble deretter fulgt i grove trekk.

Smiths overordnede plan var raskest å reetablere et etterretningsnett med utgangspunkt i hans kontakter i Oslo, og å etablere kystmeldeposter i første omgang ved Stord, Florø, Ålesund og Bodø.³⁴ For 1941 omfattet stedene også Trondheim, Bergen, Stavenes og Sandefjord. Denne planen videreførte Eric Welsh som var ny sjef for det skandinaviske kontor i SIS fra mai 1941 og resten av krigen. Som vist senere, mistet Smith lederrollen som han skulle ha sammen med Welsh våren 1941. Men frem til våren 1942 fortsatte han å fungere som en uformell rådgiver for Welsh. «Smith»-stasjonene kan identifiseres på navn gitt etter greske bokstaver, mens senere stasjoner fikk annen benevning.

Shetlandsgjengen fraktet både SIS og SOE-agenter. Transportene til Norge krevde strengt hemmelighet, noe som var vanskelig dersom SIS og SOE-agenter skulle seile i de samme båtene. Welsh foreslo å opprette en egen skøyteavdeling for transport av SIS-agenter til Norge. Smith fikk godkjennelse fra kommanderende admiral Henry Diesen. Men Diesen forlangte at skøytene skulle ha norsk splittflagg, mannskapene skulle bære norsk uniform og skriftlig operasjonsordre skulle gis før de enkelte oppdrag.

Havnen i Peterhead, Skottland, ble valgt som base for transport av de norske SIS-agentene. Her samlet Marinen i 1941 rekvirerte norske fiskeskøyter som skulle brukes til formålet, mens frivillige mannskaper ble beordret til hvert enkelt tokt. Først skaffet løytnant Ragnvald Tamber mannskaper fra Marinens motorlauchere til skipper Mads Monsen på *Harald II*.³⁵ Deretter ble de fleste rekruttert fra Sjøforsvarets Skytteravdeling for handelsflåten (SSH) i Dumbarton.³⁶ Det var ingen vanskeligheter med rekrutteringen. Dyktige sjøfolk med god kjennskap til norskekysten var alltid en kjerne i besetningen. Sjefen for SSH, kapteinløytnant Olav Haugsøen, sørget selv for å få tak i frivillige og fulgte disse opp personllemmessig.

SOK igangsatte den påtenkte sambandskolen i London på Brompton Square under overordnet ledelse av Smith og Welsh, med

Lyder Larsen som daglig skolesjef og med en egen instruktør i telegrafi. Uttaket av elevene tok Smith seg av.³⁷ De fleste han valgte ut var sjøfolk. Men begge forsvarsgrenene ble også etter hvert representert. De første elevene var Atle Svardal og Dagfinn Ulriksen. Det hastet. Bare SKYRLAK B i Trondheim sendte meldinger til London sommeren 1940. *Harald II*s første tur 1. juli var å få en kurer til Oslo og reetablere OLDELL under navnet OMEGA. 19. august transporterte *Harald II* Svardal og Ulriksen til området nord for Florø. Fra 28. august pågikk ERIC-sendingene ved Florø til februar året etter.³⁸

Resten av året sørget Marinen skøyteavdeling i Peterhead for agenttransport med *Harald II* for stasjonene KOPPA, OMEGA og BETA. *Streif* for KOPPA og BETA, *Lyngrefjord* for DELTA, *Borghild* for THETA og *Drott* for RHO. Shetlandsgjengen bidro med *Vita* for GAMMA, *Siglaos* for ZETA, *Blia* for GAMMA og OTTER, samt *Arthur* for PI. Kartet viser radiostasjonene i 1941.

Norske SIS-stasjoner i 1941. Fete bokstaver viser stasjoner som kom i bruk i 1940 og 1941. Strek under betyr at de begynte virksomheten i 1940. Stasjoner i kursiv var under etablering ved utgangen av 1941 og kom i gang på nyåret i 1942. Navn i parentes er mislykkede forsøk på å etablere stasjoner i 1941.

MAKTKAMPEN OM MARINENS ETTERRETNINGSTJENESTE

Marinens etterretningstjeneste var i 1940 en pioner i motstanden mot okkupasjonen. Men den fikk ikke arbeide i fred for byråkratiske motkrefter. Initiativet til å satse på en felles etterretningstjeneste i Forsvaret til fortrenghet for en etterretningstjeneste knyttet til forsvarsgrenen fikk tidlig vind i seilene.

Fra begynnelsen var utenriksminister Halvdan Koht etterretningsansvarlig i London-regjeringen, og Utenriksdepartementet opprettet et eget etterretningskontor (UD/E).³⁹ Det var ingen motsetninger mellom Koht og SOK angående etterretning. Koht involverte seg i å få etterretningssamarbeidet mellom SIS og SOK på gli.⁴⁰

Trygve Lie overtok som utenriksminister etter Koht, og fra nyåret 1941 flyttet regjeringen etterretningskontoret til Forsvarsdepartementet (FD/E). Finn Nagell var hærkaptein og ankom London 13. november 1940. Nagell oppsøkte statsminister Johan Nygaardsvold og fikk gjennom ham møte hele den norske regjering få dager senere.⁴¹ Hendelsen er et tydelig eksempel på at en høyere myndighet (her: regjeringen) kan finne på å lytte til en mellomleder uten å konferere med det høyere embetsverket. Nagell ble vist forbausende høy tillit og hadde kontakt med Lie som var en av de sterke statsrådene. Nagell oppnådde å bli sjef for etterretningskontoret i FD (FD/E).⁴² Ikke bare ble han sjef for kontoret, men han utarbeidet mandat, omorganiserte og utvidet kontorets drift. I Nagells sjefstid frem til FD/E ble en del av FO II i 1944, var det også nær kontakt mellom ham og Lie.⁴³

Nagell anførte som rasjonale for styrkingen av etterretningskontoret i FD at britene bare ville ha kontakt med én norsk institusjon, ikke flere.⁴⁴ Men det er uklart hva Nagell legger i dette. Det som er klart, er at sikkerhetstjeneste og statisk etterretning skulle være hovedoppgaver ved kontoret. Men det var mer enn dette Nagell fikk øynene opp for.

Nagell bestemte seg for å ville overta det overordnede samarbeidet med SIS og sette Sjøforsvarets ledelse på sidelinjen, og Trygve

Lie støttet ham. Nagell og Lie kom således i et motsetningsforhold til Danielsen og Smith.⁴⁵ SIS ville fortsette samarbeidet med Danielsen og Smith, men Nagell tok saken opp med sine allierte i regjeringen og fikk den til å vedta at FD/E skulle overta ansvaret med SIS. Dermed var Smith formelt ute av toppledelsen av SIS-agentene. Newill var uenig i den nye løsningen, og ble frabeordret i mai 1941. Newill kunne konkludere at det ikke bare var Nagell som stod bak: «... I have got a sneaking suspicion that two persons are involved, namely Trygve Lie and Lieut. Commander Welsh».⁴⁶ Newills nestkommanderende, Eric Welsh, overtok. Han ble en akseptert sjef blant agentene, og han sørget også for å ha god kontakt med de norske sjefene i FD og FO.

Smith fortsatte å arbeide med SIS-etterretningen frem til våren 1942, selv om han hadde mistet det overordnede ansvaret. Welsh sørget stadig for å invitere Smith på lunsjer slik at han kunne pumpe ham for informasjon, og Smith var ikke opptatt av hvem som fikk æren.⁴⁷

Den nye organiseringen fikk et etterspill året etter. I perioden fra mars 1941 til mars 1942 sørget Nagell for at han og hans assistenter også fikk ansvaret for å motta og delvis bearbeide etterretningsstoff som kom fra norske flykninger eller fra det norske miljøet i Sverige. To norske kontakter ble utplassert i henholdsvis Lerwick og Aberdeen. Disse tok seg av nyankomne i samarbeid med britene. I dette arbeidet fikk Nagell interesse for rekrutteringen og utdanningen av de norske SIS-agentene som Smith tok seg av.⁴⁸ I tråd med dette mistet Sjøforsvaret og dermed Smith ansvaret for radioskolen og rekrutteringen av agenter, og Nagell og hans kontor overtok ansvaret for denne virksomheten våren 1942.

For andre gang ble Smith oppsagt som sjef. De norske SIS-agentene protesterte med et brev av 5. september 1942 der de uttrykte mistillit til Nagell og støttet Danielsen, Welsh, Smith og Larsen. «Vi har forstått at i det siste har E-kontoret forsøkt å overta ledelsen av vår organisasjon.» De viste til at Larsen, Welsh og Smith hadde bygget

opp organisasjonen «på eget initiativ. At ikke E-kontoret hadde startet en lignende organisering beviser hvor lite kvalifisert de er for å overta ledelsen. Men nu er alt kommet vel i gjenge vil de vel høste fruktene.»⁴⁹ Brevet konkluderte med at de ville ha Larsen og Welsh som sjefer i «alle henseender». Protesten var underskrevet av Atle Svardal, Jan Stumpf, Eivind Viken, Oskar Netteland, Kåre Nøstvold, Ivar Møller, Arnfinn Grande, Anton Arild og Erling Voldberg. Nagell var oppgitt over SOK fordi SOK «har til nå forsøkt å gjøre vanskeligheter fordi de anser at de var de første som tok opp disse spørsmål (dvs. radiostasjoner i Norge) og ønsker å fortsette med dem».⁵⁰

Protesten ble ikke tatt til følge. Tiltak for å forbedre undervisningen og anskaffe agentutstyr ble imidlertid igangsatt etter et møte mellom FO/E, FO II og britene. Bakgrunnen var en annen konflikt om kvaliteten på utdanningen og utrustningen av agentene. Utdanningen hadde bare prioritert telegrafi og koder og manglet annen type telegrafiundervisning samt soldatopplæring for å virke i felt.⁵¹ Nagell trakk i 1943 forsvarsministeren og forsvarssjefen inn på sin side i bestrebelsen på å forbedre og utvide utdanningen ved skolen, samt sørge for at de norske SIS-agentene fikk egnet utstyr til bruk i felt. Selv om britene forbeholdt seg retten til å lede skolen, beholdt skolen det norske preget gjennom krigen, og utdanningen og utstyret til de norske agentene ble stadig bedre.⁵² Roscher-Lund bidro med sin utmerkede kompetanse i koding og kodeutstyr.

VIDEREFØRING AV MARINENS ETTERRETNINGSTJENESTE UTEN LEDELSE?

Av de britisk-ledede militæroperasjonene på Norge, hadde SIS-operasjoner prioritet foran andre. Etter at FD/E overtok ansvaret for SIS-agentens operasjoner våren 1941, er spørsmålet om Smiths arbeid for etterretningen satte spor etter seg i den etterfølgende virksomheten og om Sjøforsvaret fortsatte å støtte SIS-agentene med transport.

For det første var Smith uformelt leder for Marinens etterretning pr radio frem til våren 1942, selv om han formelt ble avsatt

GABRIEL SMITH

Gabriel Smith (1893–1948) tjenestegjorde som sjef for torpedobåt på slutten av første verdenskrig. Han var maskiningeniør-utdannet ved Massachusetts Institute of Technology og delvis ved Sjøkrigsskolen. Smith var inspektør i Christen Smiths rederi 1926–1935, deretter drev han teknisk konsulentforretning i Oslo. Han var formann i Vernepliktiges offiserens forening og sørget for økonomiske bidrag til enker etter falne sjøoffiserer og andre som følge av felttoget våren 1940. Smith var tjenestegjørende offiser i Admiralstabens 1939–1940, sjef for Marinens etterretningstjeneste pr radio 1940–1941, tjenestegjørende offiser ved SOK frem til våren 1942, tjenestegjørende offiser ved NORTRASHIP tekniske avdeling 1942–1943, sjef for Handelsflåten væpning 1943–1944, orlogskaptein og sjef for Marinens intendantur 1944–1945. Død av tuberkulose i 1948.

som sjef våren 1941. «Smith-senderne», planlagt i 1941, utgjorde omkring 20 stasjoner. Smiths agenter stod for et betydelige antall sendere senere i krigen også. Noen av disse senderne var lengst i bruk i det okkuperte Norge. Smiths virksomhet og løsninger dominerte dermed fullstendig frem til sommeren 1942, selv om han ble avsatt tidligere. Den sentrale OLDELL-stasjonen ved Oslo ble videreført av BETA som holdt det gående gjennom hele krigen. I tillegg til maritim etterretning sendte og mottok denne stasjonen meldinger på vegne av ledelsen i Milorg og Hjemmefronten, samt virket som avløser for andre radiostasjoner i området, som det ble flere av i hovedstadsområdet.⁵³

For det andre stod Smith for rekruttering og uttak av de norske SIS-agentene frem til sommeren 1942. Smith var også overordnet for opplæring av de norske SIS-agenter frem til medio 1942. Dette var en kompetanseoppbygging som fikk varig betydning så lenge krigen varte og utgjorde grunnstammen i virksomheten resten av krigen. Smiths

bestrebelse for å bygge opp en «pool» av SIS-agenter viste seg å være avgjørende for virksomheten.

For det tredje sørget Sjøforsvaret for sjøtransporten ved innsetting av agenter og forsyninger gjennom hele krigen. I 1941 og vårsesongen 1942 dominerte sjøtransporten med Peterhead-basens fartøyer som Smith og Newill stod bak. Paradokset er at Peterhead-skøytene begynte å seile med SIS-agentene da Smith ble formelt avsatt, men han fortsatte likevel å være overordnet i SOK for Marinens skøyteavdeling i Peterhead frem til våren 1942. Ansvar ble videreført av andre i SOK. I løpet av krigen hadde Peterhead-avdelingen 15–20 skøyter i aktiv bruk pluss en reserve.

Høsten 1942 hadde Marinens flyvåpen størst betydning for transporten av SIS-agenter, ved bruk av båtfly av Catalina-typen. Vintersesongen 1942–1943 var en vond tid med store tap av båter og mannskaper i Shetlandsgjengen og bruk av skøyter måtte innstilles i påvente av bedre fartøyer.

I påvente av tilgang på bedre fartøyer ble det gjennom året 1943 brukt regulære sjøstridskrefter for å landsette de norske SIS-agentene med en blanding av Catalina-fly, MTB-er og ubåter. Dette skjedde selv om Marinens fartøyer hadde andre hovedoppgaver. Også britiske MTB-er og en fransk ubåt fikk delta.

Fra januar 1943 og ut krigen var det Shetlandsgjengen som sørget for de fleste transportene til de norske SIS- og SOE-agentene med de nye og godt bevæpnede ubåtjagerne. Disse var helt overlegne i bruk i forhold til skøytene. Shetlandsgjengen var tidligere blitt en del av Sjøforsvaret etter at forsvarsgrenen overtok driftsansvaret for avdelingen og fartøyene.

Paradoksalt er det at SOK mistet den overordnede sjefsrollen til FD/E idet Sjøforsvaret økte agenttransportene til Norge. Oppsummert hadde Sjøforsvaret fra og med sommeren 1941 ansvaret for det meste av transporten unntatt de som ble sendt med fallskjerm. Et par høydepunkter kan nevnes: *Kvalsunds* lange seilas til Tromsø-området i april 1942 med UPSILON. Denne stasjonen etablerte flere avleggere (VIDAR, GERDA,

MU/MARIT). Et stort tiltak var landsettingen på Senja fra ubåten *Ula* i september 1943. Ikke mindre enn tre agenter og ti radiosett ble satt i land til bruk i Nord-Norge. Dette var VENUS-stasjonen, som fikk flest avleggere: DENEbola, LIBRA II, GUDRUN, VALHALL, IDA og VENUS II. Overvåkingen av slagskipet *Tirpitz* med base ved Alta var for noen av disse det viktigste av alle oppdrag.

I løpet av krigen hadde SIS-agentene ca 150 sendestasjoner i Norge. Av disse var det 100 som lyktes med sendinger. Antallet SIS-agenter var ca 200. Et stort antall personer i det okkuperte Norge bidro til SIS-agentenes etterretningsarbeid ved at de skaffet informasjon, ga varsler om farer eller ga agentene praktisk støtte med transport, mat, klær og annet. Opptil 2000 personer kan ha hatt berøring med virksomheten og bidratt med assistanse. En samlet oversikt over alle kystmeldepostene/radiostasjonene, se vedlegg i Ulstein bind 3 (2008) og Rørholt og Thorsen (1990)⁵⁴

MARINENS ETTERRETNINGSTJENESTE UNDER HAAKON KIERULF⁵⁵

Hemmelige organisasjoner opphører ikke nødvendigvis om ledelsen endres eller forsvinner. Agentene arbeidet videre med de oppgavene de hadde. Sjømilitær etterretning måtte fortsette og fartøyer fra Sjøforsvaret måtte stadig løse oppdrag for å støtte etterretningsvirksomhet i det okkuperte Norge. Etter den dramatiske overføringen av lederansvaret fra SOK (Smith) til FD/E (Nagell) i 1941, er spørsmålet om også organisasjonen overlevde i andre former selv om ledelsen forsvant.

En ny aktør skulle få betydning for utviklingen. Haakon Kierulf var stadig på farten mellom Drammen og Oslo, og til og fra Stockholm i «legale» forretningsreiser. Hans nære kontakt i Stockholm var den norske marineattachéen som han ga etterretningsinformasjon til.

Som vernepliktig marinekaptein var Haakon Kierulf innbeordret som offiser for rekruttopplæringen på marinens hovedbase Karljohansvern, Horten. Basen kapitulerte 9. april, og Kierulf meldte seg på

Heistadmoen, men også der kapitulerte avdelingen. Sammen med andre marineoffiserer tok de med seg våpen og ammunisjon til Drammensområdet i håp å bidra ved et britisk motangrep som de trodde ville komme. Smith var i kontakt med Kierulf og Kierulf klargjorde tre sendesteder som ikke ble tatt i bruk. Han fikk ikke innsyn i omfanget av Smiths nettverk, men så likevel på sin aktivitet som et ledd i Marinens etterretningstjeneste i årene som fulgte.

Haakon Kierulf var bedriftseier i Drammen. Han valgte å satse på foredling av tang og tare som råstoff i næringsmiddelindustrien og erstatningsprodukter som det var stort behov for. Tang og tare ble hentet inn på mange forskjellige steder langs kysten, der Kierulf etablerte såkalte tarestasjoner. Han hadde dermed et formålstjenlig skalkeskjul for å drive etterretningsvirksomhet. Kierulf og hans ansatte kunne derfor ferdes ganske fritt uten at det virket påfallende for okkupasjonsmyndighetene. Han skaffet seg også sommerstedet Breivika ved Fevik (mellom Arendal og Grimstad) i mai 1941 som tarestasjon, og som en «base» for sitt motstandsarbeid. Også Tananger og andre steder kom til som lokasjoner med de samme formålene.

Kierulf begynte tidlig et samarbeid om etterretningsvirksomhet med marinekaptein Sigurd Lura og fenrik Erling Grøtnes. Kierulf mente at hans tre beste agenter i løpet av krigen var de vernepliktige marinekapteinene Christian Cappelen Smith, Haakon Willoch (far til Kåre Willoch) og Otto Børresen.

Kommandørkaptein Hans Peder Henriksen overtok som marineattaché i Stockholm høsten 1941. Kierulf kjente ham fra før, og de begynte tidlig et samarbeid om etterretning. Løytnant Andreas Kielland Rygg ble kontaktet fra Stockholm for å bidra. Resultatet var en nyorganisert Marinens etterretningstjeneste underlagt marineattachéen og med rapporteringslinjer til ham. Hovedoppgaven var å rapportere trafikken med tyske marinefartøyer og frakteskip, bunker-, gods- og troppeforsendelser, samt verftsvirksomhet, havneforhold og tysk kystartilleri.

Det er uklart hvem som tok initiativet til

en organisert etterretningstjeneste under marineattachéen i Stockholm. Noen hevder det var Kierulf. Organiseringen begynte tidligst våren 1942. Etter initiativ fra London ble det etablert et råd av fremstående personer med maritim innsikt, og som var nyttige når nye agenter skulle knyttes til nettverket. Det er uklart hvordan den utøvende ledelsen utviklet seg frem til sommeren 1943. Det tyder på at kontaktnettet og oppgavene var oppdelt. Kierulf konsentrerte seg om kystbyene og arbeidet aktivt med å utvide og videreutvikle sin andel av organiseringen, særlig i tiden fra høsten 1942 til høsten 1943. Rygg ledet etterretningen i Oslo- og Hortenområdene før han måtte flykte høsten 1943. Et utøvende arbeidsutvalg var i virksomhet en tid med blant andre Rygg og Kierulf i ledelsen.

ETTERRETNINGSORGANISASJONEN RMO⁵⁶

Rygg flyktet til Sverige etter å ha blitt advart om forestående massearrestasjoner av norske offiserer.⁵⁷

Senest på denne tiden ble nettverket Rygg var knyttet til benevnt RMO (Royal Marine Organization). Stud. jur. Sigurd Sverdrup tok over ledelsen av etterretningen i Osloområdet etter Rygg. Ingeniør Martin Siem tok ansvaret for samarbeidspartnere og aktive operasjoner, blant annet med etterretning til SOE-gruppene i Oslo. John Myhre tok seg av eksportorganisasjonen i Fredrikstadområdet. Leif Holbæk Jansen ble en del av ledelsen da han flyttet fra Bergen, men kunne videreføre kontakten med virksomheten derfra.

Rygg begynte å arbeide for det felles etterretningskontor i Stockholm, kalt MI II. FO besluttet at RMO skulle inngå i den felles etterretningstjenesten og være underlagt MI II. I løpet av sommeren og høsten 1943 gikk RMO i praksis over fra Sjøforsvaret til den «felles» etterretningstjenesten ved MI II-kontoret i Stockholm og dermed underlagt FO II (etterretning) i London.⁵⁸

RMO fortsatte hovedarbeidet med å overvåke Oslo og Horten havn, og det ble utviklet et samarbeid med Milorg D-13 i Oslo og XU

i Sør-Norge. Skips- og havneetterretningen gikk til MI II hovedsakelig som post. Posten gikk med rutene til SOE, Gunnar Sønsteby og Per Mørland (nr 28). Senere gikk RMO over til å bruke ruter tilhørende XU og svenketogene. Flykninger fikk transport med Redningselskapets båter i Oslofjorden eller brukte flykningeruter i Halden/Fredrikstad-området.⁵⁹

Kontakter i sjøfartsdirektoratet ga informasjon til RMO om den tyske skipstrafikken på kysten. Ved siden av denne var det også ønskelig å få frem informasjon om den norske skipstrafikken slik at den i minst mulig grad kunne bli rammet av angrep fra allierte fly og fartøyer. Det er hevdet at slik tidskritisk informasjon gikk via Gunnar Sønsteby (nr 24) til en av de valgte radiostasjonene i Oslo (SIS eller SOE).⁶⁰ Kilden til dette kan ikke bekreftes, og uansett synes ikke denne virksomheten å ha noe særlig omfang fordi RMO savnet tilgang på egen radiostasjon i Oslo.

I julen 1943 sviktet nettet med distriktskontaktene. RMO måtte gjenopprette kontaktene i kystbyene i Sør-Norge og overlate Nordland og Troms til XU. Rederiet Vesterålen sørget for informasjon til ledelsen i Oslo inntil XU overtok i Nord-Norge.

Bergen var både viktig og krevende på grunn av den tyske ubåtvirksomheten. RMO knyttet seg til den eksisterende etterretningsgruppen Ø.M.A. i Bergen i april 1943, men den ble utsatt for opprulling. Etter reorganiseringen våren 1944 ble etterretningen på ubåtbasen og Bergen havn utført av en ny gruppe kalt UH som samarbeidet med XU. Disse leverte høsten 1944 rapporter til SIS-stasjonen ABBOR, inntil agentene ble avslørt. UH greide likevel å holde det gående resten av krigen med meldinger via RMO. I parallell til denne virksomheten opprettet MI II sommeren 1943 B.A.R.-gruppen. Den leverte rapporter til SOE-stasjonen READWING og dens samarbeidsstasjoner som alle var underlagt SOE. SIS-stasjonene i Bergensområdet ble opprullet og var derfor utelukket å bruke.⁶¹

I Oslo ga RMO bistand til sabotasjegruppen under Max Manus og andre som drev skipssabotasje. Organisasjonen støttet ar-

beidet med å etablere antisabotasjetiltak,⁶² og ga derfor bidrag til antisabotasjeoperasjonen POLARBEAR som SOE var aktør i. RMO etablerte en egen gruppe (Corvus) for kartlegging av «handelspolitikk». Blant stedene som inngikk i RMO-nettverket på slutten av krigen var Bergen, Haugesund, Kristiansand, Molde eller Kristiansund, samt etterretningsgrupper i eller styrt fra Arendal, Larvik og Vestfold. Fra våren 1944 var det også en gruppe som hadde ansvar for Trondheim havn med verksteder og ubåtbunker.

SJØMILITÆR BEREDSKAPSTJENESTE (SB)⁶³

Den tyske arrestasjonen av norske offiserer i august 1943 var en pådriver for å reetablere etterretningsvirksomheten med vekt på sivile, fordi de fleste av offiserene var fengslet. Etter ønske fra ledelsen i Stockholm (oberst Ole Berg, major Ørnulf Dahl og marineattaché Henriksen) forsøkte Kierulf å overta ledelsen av hele RMO uten å lykkes. Uenighet oppstod og forsøket måtte oppgis. Kort tid etter tok Kierulf initiativet til å organisere sin egen etterretningsvirksomhet i en fastere og utvidet form, senere kalt Sjømiliter Beredskapstjeneste (SB). SB rapporterte til marineattachéen i Stockholm og SB ble formelt underlagt SOK i London, ikke den felles etterretningstjenesten under FO II. Hovedoppgaven for SB var å videreføre arbeidet med sjømiliter etterretning med vekt på tyske marinefartøyer, maritim virksomhet, tyske styrker og anlegg på kysten.

RMOs hovedarbeid var i Oslo, Horten og noe i Bergen samt Fredrikstad/Halden. Kierulf anså derfor Oslo-Horten som dekket og skriver: «Ved opprettelsen av S.B. blev Marinens etterretningsvesen overført til den nye organisasjonen [SB] og danner nå hovedstyrken [kontaktene i kystbyene] i denne.»⁶⁴ Et av de første tiltakene var at Morten Kierulf (broren) reiste rundt og befestet agentnettet. Reisen gikk via Åndalsnes og nedover kysten tilbake til Oslofjorden.

Agentnettet kom til å omfatte 19 havnebyer og uthavner: Fredrikstad, Hvaler

(Skjærhalden), Drammen, Horten, Tønsberg, Porsgrunn, Langesund, Kragerø, Arendal, Lillesand, Kristiansand, Sandnes, Stavanger, Haugesund, Bergen, Ålesund, Molde, Kristiansund og Trondheim. Omkring 200 personer arbeidet for SB, halvparten agenter, resten som hjelpere. Ti offiserer som unngikk arrestasjon utgjorde kjernen i SB. Mange av agentene hadde sivile nøkkelstillinger og dette ga innsikt og armslag for den illegale virksomheten. Alle maritime etater var dekket. I tillegg var det etablert et nettverk til jernbanen og postverket.

Til sentralledelsen i Oslo (Tollbugata 3) kom rapportene med tog, post og kurer. Ledelsen kodet og fotograferte innkomne rapporter som så ble sendt med post eller kurer til den norske marineattachéen i Stockholm. Marineattachéen videresendte informasjonen til SOK i London, samt fordelte informasjonen til svenskene, britene og amerikanerne i Stockholm.

Reidar Tank-Nielsen fra SB og Rygg arbeidet i Generaldirektoratet for Transport. Direktoratet hadde blant annet ansvar for bensin- og oljedistribusjon, samt reisetilatelser. SB samarbeidet med papir- og trykkerifirmaet Rich. Andvord, som forsynte SB så vel som RMO med falske pass, stempler osv. slik at kurervirksomheten kunne gjennomføres.

I Bergen var hovedagenten losoldermannen og vernepliktig marinekaptein Christian Cappelen Smith og Pedersen gruppen. Blant virksomheten var overvåkning av skipstrafikken i leden sør for Bergen.

Kvaliteten på etterretningsmaterialet som kom fra SB i Bergen, skal ha vært fremragende. Det heter at ingen leverte så fine kart som Cappelen Smith, som også skaffet tegninger over ubåtbunke- ren på Laksevåg og alle viktige forsvarsanlegg der.⁶⁵

SB tok også på seg oppgaven med evakuering av flykninger, og Kierulf selv sørget for økonomisk støtte til personer som trengte hjelp. Transport av etterretningsmeldinger (rapporter og kart) og flykninger foregikk med fem båter/snekker fra Hvaler/Slevik-

området over til Lervik rett sør for den norske sjøgrensen mot Sverige, senere overtok Rossøhavn litt sør for Strømstad som motakthavn (MAR-27-ruten). Fyrvesenets båt, *Osnes 2*, ble også leid og brukt. SB samarbeidet dessuten med redningsselskapet om transport frem til den siste etappen der SB-båtene overtok. Båtene kunne returnere med radioer, våpen og ammunisjon. Passasjerene kunne ikke forstå hvordan skipperne fant frem i mørket og tåken i den svært krevende skjærgården i Fredrikstad-området og hvordan de kunne unngå tyske vaktskip i den lyse tiden av døgnet. Båtførerne var Aage Jacobsen, Hans Mathisen, Kristian Martinsen, Hans Hansen og Konrad Martinsen. Disse hadde ukentlig transportoppdrag mellom Sverige og Norge, en «Shetlandsgjeng» i Oslofjorden, som var ledet av transport-sjefene i SB, skipsfører Hermann Hagen og Arne Marthisen. SBs sjørute hadde høy regularitet og hadde ingen periodisk stans over flere uker som andre illegale ruter i området kunne ha. I tillegg til SBs egne båter, leide SB inn større fartøyer andre steder på kysten, for eksempel til noen transportoppdrag fra vestsiden av Oslofjorden til Båhuslen og til rekognosering av tysk aktivitet på kysten.

I Sverige var det et nært samarbeid mellom SB og den svenske etterretningstjenestens avdelinger i Göteborg og Båhuslen. De sivile etterretningskontaktene, som var til stor hjelp, var dr.philos. og løytnant Stig Roth ved Göteborg museum og hans to medarbeidere fenrikene Harald Nordenberg og Helge Brådfors. Disse skjermte SBs virksomhet mot svenske aktører, og sørget for at den svenske tollkrysseren møtte SB-båten nær grensen. I Rossøhavn ble flykningene fra MAR-27-ruten tatt godt hånd om av pensjonateierne herr og fru Billing.

NYE MAKTKAMPER⁶⁶

På slutten av 1944 utvidet SB virksomheten til også å omfatte beredskapstjeneste planlagt brukt ved en eventuell alliert invasjon i Norge. Derfor sendte SB våren 1945 agenter til Dalarna i Sverige slik at de fikk kamptrening med skarp ammunisjon. Det ble også etablert flere stasjoner på kysten som ble

utrustet for å kunne ta imot våpen og for-tropper (commandos), samt sikre havner, og organisere sjømilitært vernepliktig personell ved en gjenerobring. SB forberedte støtte til operasjon POLARBEAR og opprettet kyststasjoner ved Bergen, Stavanger og Arendal.

På grunn av beredskapsoppdraget til SB bestemte SOK ved utgangen av 1944 at SB skulle operativt underlegges FO IV som hadde ansvaret for det væpnede motstandsarbeidet. Det fremkommer ikke i hvilken grad FO påvirket denne beslutningen. Beslutningen viste seg å by på flere problemer og konflikter. Den nye kommandolinjen ble i begrenset grad gjennomført, og beredskapsrollen til SB fikk ikke den nødvendige avklaring fra FO IV. SBs rolle ved opprettelsen av de lokale sjøforsvarsdistriktene (marinekommandoer) ved den tyske kapitulasjon/gjenerobringen av Norge, ble i stor grad neglisjert av ledelsen i London og ved Marinekommando Østlandet i 1945, selv om samvirke opprinnelig var avtalt. Konflikten førte til stor frustrasjon i SB våren 1945. Men SB fikk også gode tilbakemeldinger for innsatsen, både fra kongen og sjefen for Sjøforsvaret da Kierulf besøkte London vinteren 1944–1945. «Sjøforsvarets beredskapstjeneste» i Kristiansand, som stod under en annen kommando, lyktes derimot med å bidra med personell og tjenester til Sjøforsvarets sjef i byen etter 8. mai 1945.

FO II og MI II så på opprettelsen av SB under marineattachéen som en uheldig dublering av den sjømilitære etterretningen. Derfor sørget de for at marineattaché Henriksen ble forflyttet til London i 1944. Men som Ulstein skriver: «... det fikk ingen, og kunne heller ikke få, praktiske følger for SB. Den eneste makt som ville og kunne stanse en illegal organisasjon i Norge, var okkupasjonsmakten». ⁶⁷ SB fortsatte etterretningsarbeidet og formidlet sine etterretningsmeldinger via den nye marineattachéen i Stockholm. Kommandørkaptein Per Sandved overtok etter Henriksen og han fikk fra slutten av 1944 tre mann fra SB til å støtte seg i arbeidet. ⁶⁸

Kierulf måtte flykte til Stockholm i november 1944. Tyskerne ville arrestere

ham etter opprullinger av motstandsfolk i Stavanger. Han fikk reise til London, men ble der forsøkt overtalt til å slutte med maritim etterretning. Han syntes at det var rart at andre skulle prøve å presse han ut av det maritime arbeidet han selv var ekspert på. Roscher-Lund og Nagell gikk hardt på for å presse ham til å gjøre noe annet. Igjen var det disse to forkjemperne som ville ekskludere

HAAKON KIERULF

(1902–1959) hadde fartstid og gjennomførte Sjøkrigskolen. Deretter var han styrmann i handelsflåten før han begynte som skipsmegler. Sammen med Dagfin Henriksen startet han rederiet AS Henriksen & Kierulf og overtok D/S *Botne* i 1934, og senere kjøpte de ytterligere tre skip. Kompaniskapet ble oppløst i 1938, og Kierulf etablerte sitt eget rederi og overtok D/S *Betta*. Men han solgte bedriften inkludert D/S *Betta* i desember 1939 til Hilmar Reksten som videreførte dette som AS Vespasian. Kierulf opprettet bedriften som senere skulle hete Propan og Fagertun AS. Et av produktene var redningsvester. Men Kierulf fant ut at han ikke ville prioritere impregneringsprodukter som tyskerne kunne ha nytte av. I stedet valgte han å satse på foredling av tang og tare til alginat. Kierulf regnes derfor som opphavsmannen til norsk alginatindustri.

Etter krigen fortsatte Kierulf som direktør for sin bedrift. Høsten 1945 hadde broren Morten Kierulf møter med Forsvarets etterretningstjeneste og tilbød at SB kunne delta i etterretningen. Sjefen for etterretningstjenesten, FO II, oberstløytnant Roscher-Lund avviste forslaget. ⁸² Nagell var fortsatt hans nestkommanderende etter at hans eget kontor ble underlagt FO II i 1944. Marinen var like lite velkommen som tidligere.

I 1948 tjenestegjorde Kierulf en periode i SOK med mobiliserings-forberedelser som et ledd i beredskapsoppstrappingen det året. Krigspåkjennningene viste seg å bli for store og Kierulf gikk bort allerede i 1959.

Sjøforsvaret fra etterretningen, men Kierulf opplevde det som et angrep på ham selv. Han fikk en repetisjon av det Smith opplevde i 1941–1942. SB-agentene oppfattet likevel Kierulf som organisasjonens reelle sjef helt til organisasjonen ble nedlagt etter krigen. Fungerende sjefer i Oslo i Kierulfs fravær var først løytnant Niels Olsen, deretter stud. jur. Reidar Tank-Nielsen.

Kierulf, som reise mye, hadde oppfatninger om hvordan etterretningen skulle bli drevet i stort. Han var kritisk til stabenes arbeidsformer i Stockholm og London. Kierulf mente at mye kunne forbedres med hensyn på kontakt og effektivitet mellom etterretningen i det okkuperte Norge og stabene utenlands. Et problem var at Stockholm ikke ga tilbakemelding om hva de ønsket av opplysninger, et annet var at informasjon ble forsinket eller ikke nådde frem til London på grunn av saksbehandlingen i Stockholm.

VIDEREFØRINGEN AV MARINENS ETTERRETNINGSTJENESTE UNDER GJENEROBRINGEN AV FINNMARK⁶⁹

Til å drive Sjøforsvaret i gjenerobringen av Finnmark opprettet forsvarssjefen Marineavsnitt Kirkenes (MAK) sent i 1944. Marineetterretningen inngikk i staben til MAK, slik det var vanlig ved operative avdelinger (ikke det overordnede FO II med de komplikasjoner det ville medført).

Marineetterretningen etablerte seg med hovedkontor i Kirkenes, og med kontakter til den militære avhørsvirksomheten i Båtsfjord og politiet i Vardø. Alle som ankom Øst-Finnmark ble avhørt. Dette var et ledd i etterretningen slik at man fikk vite mest mulig om situasjonen i okkuperte områder. Samtidig hadde forhørene stor betydning for sikkerhetstjenesten.

Avsnittskommandoen tok i bruk rekvierte skøyter i Øst-Finnmark for operasjonene vestover. I tillegg hadde ledelsen *Njaal*, *Kvalsund* og *Havørn*, som ankom fra Marinens skøyteavdeling i Peterhead tidlig i februar 1945, etter at seilasen fra Shetland hadde tatt en måned under tøffe sjøforhold.

Hartvig Sverdrup fra Reine i Lofoten var godt kjent i landsdelen (se rammetekst).

Hans far var væreier. Sverdrup var norsk forbindelsesoffiser (selv om han ikke var offiser) som støttet Royal Navys hovedbase i Skjelfjord under kampene i april og mai 1940. Sverdrup var lettet over at han unngikk beordringen til Hæren i Storbritannia. Han fikk utdanning ved kompani Linge, tjenestegjorde en tid som kvartermester ved Shetlandsgjengen og hadde et etterretnings- og organiseringsoppdrag i Lofoten (operasjon KINGFISHER) med *Andholmen* ved årsskiftet 1942/1943. Under de rådende forhold i Lofoten viste det seg at det ikke var mulig å iverksette hemmelig transportvirksomhet av våpen og utstyr langs kysten. Det var heller ikke mulig å etablere en radiostasjon med agentnett. Tyskerne var for dominerende i området. Retur til De britiske øyer gikk med *Heland*.⁷⁰

Russiske styrker befrikk Kirkenes senhøsten 1944 og Sverdrup fikk som kapteinløytnant ordre om å reise til Øst-Finnmark, først benevnt chifferoffiser, deretter transportoffiser. Var dette for å forvirre russerne som ikke ville ha etterretningsoffiserer i nærheten? Da han kom til Kirkenes gikk han inn i stillingen som etterretningsoffiser ved MAK med hovedkvarter i Kirkenes. I realiteten var han trolig den eldste eller eneste etterretningsoffiser som tilhørte sjef MAK.⁷¹

Sverdrup foreslo for sjefen for MAK å få en skøyte til disposisjon for å gå til Lofoten og Vesterålen med fartøysmateriell og drivstoff (solar og smøreolje) til bruk for de båtene som var «parat» til å reise til befrikkede områder. Sverdrup antok at båtene i Troms og Nordland manglet drivstoff, noe han senere fant ut at det ikke var et så stort problem som han trodde. Hensikten med ekspedisjonene var å få folk til å flykte til de frigjorte områdene i Finnmark, samt fremskaffe etterretning.

Sverdrup dro først vestover fra Øst-Finnmark med *Vaagøy*, men måtte avbryte toktet mot Lofoten som følge av kampene på Sørøya (3.-10. mars 1945) der den nyopprettede kystartilleriavdelingen var i kamp med tyske styrker som raidet øya.⁷²

Til det andre toktet brukte Sverdrup *Havørn* for seilasen til Lofoten. Operasjonen pågikk fra 14. mars til 10. april 1945. *Havørn*

var lastet med 60 fat solar, 28 kanner smøreolje og 3 dunker smørefett til bruk for skøyter som skulle evakuere østover. Fra Nordkapp seilte *Havørn* til havs og nådde den bortgjemte Stokkviken lengst vest i Lofoten hvor fatene ble lastet av. Sverdrup besøkte en rekke kontakter med innflytelse og handlekraft i Moksnes, Svolvær, Henningsvær, deretter igjen Moksnes, så Reine og Stamsund. Som assistent brukte han kvartermester Torolf Falch som var lokalkjent i området Svolvær-Henningsvær og som kontaktet folk i det området. Sverdrup var nær på å bli tatt av tyskerne flere ganger. Han brukte de hemmelige nettverkene som var etablert eller de nye som han fikk organisert. Den ene hadde han selv stått bak og etablert ved operasjon KINGFISHER i Lofoten ved årsskiftet 1942/1943. Han etablerte et eget nettverk for distribusjon av drivstoff, og et eget med skipperne. Organiseringen omfattet området fra Reine i sør til Tromsø i nord. Den forestående returen østover ble også rekruttert og organisert med fire båter: *Viktind*, *Remegg*, *Svaleng* og *Pilen*. Under returen fikk de kystmeldepost-bistand med opplysninger om minefelt og tyske vaktbåter. 9. april nådde Sverdrup frem til Båtsfjord med *Viktind* og *Remegg*. De to andre båtene samt *Havørn* hadde alt ankommet. Sverdrup gikk videre til Vardø med *Pilen*, og dagen etter reiste han til Kirkenes med *Liv III*.

Det tredje toktet til Lofoten ble avbrutt i Tromsø som følge av den tyske kapitulasjonen.

Resultatet av Sverdrups arbeid var at minst 21 skøyter greide å rømme østover gjennom de tyske linjene uten å bli tatt. Antallet båter som totalt flyktet østover til frigjort område var minst det dobbelte i antall.⁷³ Ombord var det menn som ville delta i frigjøringen av Norge og familier som valgte å flykte til det frie området. *Nygrunn* forsvant med sju mennesker ombord, trolig krigsforlist på grunn av minesprengning.

(KRISTIAN) HARTVIG SVERDRUP

Hartvig Sverdrup (1914–1988) var fra Reine og godt kjent i Nord-Norge. Hans far var væreier. Før krigen reiste han mye, studerte, lærte flere språk og kunne drive forretning.

Hartvig Sverdrup ble tildelt St. Olav-medaljen med ekegren, Haakon VII 70-års medalje og «The 1939–1945 Star» for tjenesten for britene i 1940. Sverdrup var sjef for Marinens avdeling i Harstad i 1945, deretter vendte han hjem for å drive familiebedriften i Reine. Han tok frivillig på seg ansvaret for sjøforsvarssaker i sitt distrikt og var en av dem som ivret for å opprette Sjøheimevernet. Han sørget for rorbuer og fire fartøyer til det første sjøheimevernkurset i 1951.⁸³ I 1973 ble han forfremmet til orlogskaptein og mottok Heimevernets fortjenestemedalje før han avsluttet sitt militære engasjement. Sverdrups familiefirma i Reine drev med tørrfiskeeksport og filet- og hermetikkproduksjon. Etter at han ble eneinnhaver kom det et krakk i fiskerinæringen, noe som gjorde at banken overtok driften. Sverdrup måtte kjempe en langvarig kamp i rettsvesenet før han til slutt vant bedriften tilbake på odel i 1968. Sverdrup satset mer på tørrfiskeeksport de siste årene av sin yrkesmessige karriere.

SLUTTORD MED FORSKNINGSMESSIG STATUS

1940 og 1941 var de formative årene for å bruke Sjøforsvaret til spesialoppdrag til Norge, men det har kommet i skyggen av opprettelsen av den militære fellesledelsen i 1942 (Forsvarets overkommando) og dens virksomhet. Det er ikke alltid slik at vi kan fastslå at en utvikling er klar og kontinuerlig frem til et høyereliggende resultat. En utvikling kan like gjerne være syklisk, der forgjengerne gjorde en like god jobb som de som senere fullførte arbeidet.

Anerkjennelsen for krigsinnsatsen varierte sterkt. Kontreadmiral Edvard Christian Danielsen fikk tildelt krigskorset for arbeidet

med Marinens etterretningstjeneste. Smith og de andre tilknyttet OLDELL fikk svært få medaljer. Forsøket på å gi tre av dem krigskorset førte ikke frem. SIS-agentene fikk generelt sett mange utmerkelser og elleve av dem ble tildelt krigskorset. Av disse tilhørte to eller tre Sjøforsvaret, mens resten var rulleført i Hæren eller sivilt. Mens Shetlandsgjengen mottok 12 krigskors, fikk Marinens skøyteavdeling i Peterhead ett. Åtte SB-agenter inkludert Haakon Kierulf og Haakon Willoch var innstilt til Haakon VIIIs frihetskors, men fikk det ikke.⁷⁴ Frihetskoret rangeres som nr 2 av de norske krigsmedaljene etter krigskorset. Noen agenter mistet livet, andre ble fengslet og torturert. Rettferdig var det ikke uansett. En nærmere omtale av enkeltpersoner og hendelser er tilgjengelig i litteraturen. Men ulik behandling og mislykkede forsøk på å få dekorert agentene i ettertid kunne vært en nærmere studie verdig.

I litteraturen fra 1945 til i dag er Marinens etterretningstjeneste behandlet lite eksplisitt, og usammenhengende. Sjøforsvarets regulære enheters innsats under andre verdenskrig er vel dokumentert (Steen).⁷⁵ Men spesialoppdragene som disse ubåtene, fartøyene og flyene utførte, har ikke fått noen egen omtale. Hovedverket om Sjøforsvaret og andre verdenskrig omtaler heller ikke Marinens etterretningstjeneste

og skøyteavdelingen i Peterhead. Derimot har Baard Helle laget en oversiktsartikkel om Peterhead-basen og Arne Hagtvedt har tatt opp temaer knyttet til Peterhead.⁷⁶ Arnfinn Haga har i to bøker behandlet både Shetlandsgjengen og Peterhead-skøytene.⁷⁷ Shetlandsgjengens virksomhet er grundigst dekket av Asgeir Ueland for perioden 1940–1943.⁷⁸ Etterretningsoperasjonene med SIS-agentene er omtalt i tre grundige oversiktsverk: Berit Nøkleby, Ragnar Ulstein og Bjørn Rørholt/Bjarne W. Thorsen.⁷⁹ De enkelte SIS-agentenes innsats kan det leses om i mange bøker. De konkrete norske etterretningsbidragene til den allierte krigføringen er i mindre grad blitt presentert og egner seg for fremtidig forskning, mens agentvirksomheten allerede er godt kartlagt.⁸⁰ Bøkene om MTB- og UVB-våpnene gir ikke informasjon om hvilke agenter de satte i land.⁸¹ Marinens skøyteavdeling i Peterhead og SIS-oppdragene har heller ikke vært publisert som en helhet tidligere.

Denne artikkelen har søkt å vise Sjøforsvarets bidrag til den maritime etterretningstjenesten i det okkuperte Norge, inkludert ledelse, agenter og båttransport. Marinens skøyteavdelings agenttransport vedlegges. Oversikten knytter transportvirksomheten sammen med de enkelte stasjonene/operasjonene. Tabellen må betraktes som en oversikt og er ikke et endelig resultat.

SLUTTNOTER

- 1 Marinen var før krigen slått samme med Kystartilleriet i forsvarsgrenen Sjøforsvaret. Begrepene Sjøforsvaret og Marinen kunne bli brukt om hverandre.
- 2 Steen, Erik Anker, Norges sjøkrig 1940–1945, 8 bind, Oslo 1954–1969.
- 3 Jeg vil alltid minnes de fine samtaler jeg hadde med kontreadmiral Bård Helle om Peterhead-skøytene og advokat Hakon Kierulf om RMO og SB. Jeg vil takke historiker Nina Plating Mølmann for at hun ga meg innsikt i flukten østover til det frigjorte Finnmark. Takk også til historikerne Kjell Inge Bjerga, Elisabeth Koren og Bjørn Tore Rosendahl fordi de har studert en tidligere utgave av denne teksten. Atle Skarsten har bidratt på samme måte og skal ha takk.
- 4 Insall, Tony, Secret Alliances. Special Operations and Intelligence in Norway 1940–1945, London 2019, s. 143 ff. og 245 ff.
- 5 Rapport om Forsvarets overkommandos virksomhet utenfor Norge. Del II. Etterretningstjenesten på Norge. Militær sikkerhetstjeneste. Militær chifffertjeneste. Rapporten benevnes heretter Roscher-Lund, 1946.
- 6 Roscher-Lund 1946 s. 8.
- 7 Roscher-Lund 1946 s. 2.
- 8 Hovedkilder til dette underkapittel: NHM 186i Bjørn Rørholt. Memo from Commander Gabriel Smith April 1941. Intelligence Organization Oslo. Gabriel Smith 9.6.46 i brev til kontreadmiral Danielsen. Gabriel Smith 26.5.42: Brev angående: Innstilling til dekorasjon av Lyder Larsen og Sigurd Johannessen. Kaptein Jansen i brev til statsråd Torp: Innstilling til krigskorset Gabriel Smith og Lyder Larsen.
- 9 Fra oktober 1940 ble graden kaptein endret til kapteinløytnant. I litteraturen kan kaptein i Marinen bli benevnt marinekaptein.
- 10 NHM. 186i Bjørn Rørholt. Memorandum from Commander RNN Gabriel Smith London April 1941. Dette er Smiths hovedrapport for hans arbeid i det okkuperte Norge.
- 11 Rørholt, Bjørn, og Thorsen, Bjarne W. Usynlige soldater, 1990, s. 34. Secret Intelligence Services (SIS) og Naval Intelligence Division (NID)
- 12 Lura var fartøysjef på D/S Firern i 1940 (rekvirert hvalbåt i Marinen).
- 13 Smith, Christen, Etterretningstjenesten i Norge 10 april 1940–6 mars 1941.
- 14 Rørholt og Thorsen, 1990, s. 38 f.
- 15 Memorandum from Commander RNN Gabriel Smith London April 1941.
- 16 Løytnant Justad og Bjørnsen. På D/S St Svithun var hovedagenten styrmann og delvis skipsfører Thorolf Tharaldsen. Han var vernepliktig marinekaptein. Kommandør Olav Bergersen var blant kontaktene i Trondheim.
- 17 Kontakt med Oslo var kapteinløytnant Sigurd S. Aarstad (FO II 1942–1944). Christopher Brun var den andre hovedmannen.
- 18 Historikeren Ole Kristian Grimnes skriver i Hjemmefrontens ledelse, Oslo 1979, s. 10: «... den motstanden som etterhvert vokste frem mot okkupasjonsregimet på hjemlig jord...». Det er ikke uvanlig å kunne formulere seg på denne måten, men da mistes den delen av motstandskampen som begynte tidlig av syne.
- 19 Memorandum from commander RNN Gabriel Smith London April 1941.
- 20 Standardverket til Kjelstadli tar for seg perioden frem til 1944. Sverre Kjeldstadli, Hjemmestyrkene I, Oslo 1959. Rapportskrivningen fra Forsvarets overkommando dekker perioden 1942–1945, men særlig det siste året er lite analysert.
- 21 Rørholt og Thorsen, 1990, s. 29 f.
- 22 En annen operasjon var sabotasjeoperasjonen Hospits. Den tilhørte SIS/D og behandles ikke i denne artikkelen.
- 23 Sigurd Førde forsøkte å etablere radiostasjonen OTTER (Bømlø).
- 24 SOE: Den britiske motstandsorganisasjonen for de okkuperte områder (SOE) inkluderte operativt også de tre norske organisasjonene Shetlandsgjengen (fra 1940), Kompani Linge og Milorg (begge fra 1941).
- 25 Jespersen er blitt benevnt som sjef for Marinens etterretningstjeneste 1940–1946. Trolig er det mest nærliggende å benevne han som ansvarlig stabsoffiser for Marinens etterretningstjeneste.
- 26 Haga, Arnfinn, Natt på norskekysten, Oslo 1979 s. 37.
- 27 Ulstein, Ragnar, Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945. Bind 1, Oslo 2008, s. 70.
- 28 Rørholt og Thorsen, 1990, s. 56 f.
- 29 Hovedkilder til dette underkapittel: NHM 186i Bjørn Rørholt. Kaptein Gabriel Smith: Rapport over arbeide med hemmelig etterretningstjeneste på Norge. Rapporten dekker perioden februar–oktober 1941.
- 30 På denne tiden ankom den tyske krysseren Admiral Hipper fra Atlanteren og den tyske hjelpekrysseren Atlantis stakk til sjøs samme veien.
- 31 Kaptein Gabriel Smith: Rapport over arbeide med hemmelig etterretningstjeneste på Norge.
- 32 Ulstein, bind I, 2008, s. 161.
- 33 NHM. Memorandum from Commander RNN Gabriel Smith London April 1941. Dette er Smiths hovedrapport for hans arbeid i det okkuperte Norge.
- 34 Ulstein, bind I, 2008, s. 178 f.
- 35 Kaptein Gabriel Smith: Rapport over arbeide med hemmelig etterretningstjeneste på Norge.
- 36 Opprettet 20. juli 1941. Hegland, Jon Rustung, Nortraships flåte, bind 1, 1976, s. 202.
- 37 Gabriel Smith: Rapport over arbeide med hemmelig etterretningstjeneste på Norge.
- 38 ERIC navnet valgte Smith for å hedre Eric Welsh. Den opprinnelige greske bokstav (ETA) ble strøket.

- 39 Kgl. Res. av 11. april 1940 tilla etterretningsansvaret utenriksministeren. Fra sommeren 1940 ble etterretningskontoret i FD ledet av fenrik Sverre Midtskau. Fra oktober var fenrik Bjørn Høltedahl sjef. I 1941 var det kaptein Finn Nagell som overtok.
- 40 Melien, Tor Jørgen, Våre hemmelige soldater, Oslo 2012, s. 31 ff.
- 41 RA. FD 1940–1945. FDs E-kontor, eske nr. 1. Nagells dagbok.
- 42 RA. FD 1940–1945. FDs E-kontor, eske nr. 1. Nagells dagbok. Nagell har der dokumentert kontakt med Lie 28/11, 29/11 (beslutningen om at han skulle lede kontoret) og 17/1.
- 43 Debes, Jan, Sentraladministrasjonens historie, bind 5, 1940-1945, Oslo 1980, s. 177 f.
- 44 Roscher-Lund, 1946 s. 1.
- 45 NHM 186i Bjørn Rørholt. Motsetningsforholdet mellom Smith/Newill og Nagell/Lie fremkommer blant annet i: Smiths brev til kontreadmiral E.C. Danielsen 9/1-46, og Smiths brev til orlogskaptein J. B. Newill 27/4-46.
- 46 NHM 186i Bjørn Rørholt. Motsetningsforholdet mellom etterretningsaktørene. Smiths brev til orlogskaptein J. B. Newill 27/4-46. Denne gangen gjaldt det manglende dekorasjoner for innsatsen under andre verdenskrig.
- 47 Rørholt og Thorsen, 1990, s. 83. Den nylig utgitte boken til Tony Insall overser Smiths innsats.
- 48 Roscher-Lund, 1946 s. 6 og 14.
- 49 SOK. SOK eske nr. 285 Brev til admiral Danielsen 5/9-42. Ulstein, bind 2, 2008, s. 144.
- 50 Nøkleby, Berit, Pass godt på Tirpitz, Oslo 1988 s. 42. To andre oppgjør med tilknytning til Sjøforsvaret skjedde under London-tiden. Marineløytnantsopprøret i 1942 (protest mot Torp som forsvarsminister og prioriteringen mellom forsvarsgrenene) og opprør fra befal i Kystartilleriet i 1944 (mot at de fikk tilbeordret en sjef fra Marinen og ikke fra egen våpengren).
- 51 Nøkleby, 1988, s. 40 f.
- 52 Nøkleby, 1988, s. 40 ff.
- 53 NHM Ragnar Ulstein serie J. Intervju med Einar Hagness.
- 54 Ulstein, Ragnar, Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945. Bind 3 Oslo 2008. Bjørn Rørholt / Bjarne Thorsen, Usynlige soldater, Oslo 1990, s. 427 ff.
- 55 Hovedkilde til dette underkapitlet er dokumenter i Hakon Kierulf, En dokumentamsling om den under den tyske okkupasjonen illegale motstandsorganisasjonen «SB» (sjømilitær beredskapstjeneste) og uløst kodemelding, Oslo 2016.
- 56 Hovedkildene til dette underkapittel er: Om RMO: Roscher-Lund, 1946: 50 ff. NHM Ragnar Ulstein serie J. Intervju med Andreas Kielland Rygg, Martin Siem og Sigurd B. Sverdrup. Notat fra Leif Fjellstad. Hakon Kierulfs privatarkiv. Rapporten: Den sjømilitære etterretningsorganisasjon RMO's virksomhet i Norge. Våren 1942 til tyskerens kapitulasjon 7. mai 1945. Se også kilder under SB.
- 57 Ulstein, 2008, bind 2, s. 234 f.
- 58 Ulstein, 2008, bind 3, s. 30.
- 59 Redningsselskapets bidrag til RMO og SB, se Halvdan Hydle, Kampen mot havet, Oslo 1954, kapitlet: Om krigen kom.
- 60 Hakon Kierulfs privatarkiv. Rapporten: Den sjømilitære etterretningsorganisasjon RMO's virksomhet i Norge. Våren 1942 til tyskerens kapitulasjon 7. mai 1945. Udatert og ikke underskrevet.
- 61 Ulstein, bind 3, 2008, kapittel 11.
- 62 Antisabotasje var tiltak for å forhindre at tyskerne ødela norsk industri og infrastruktur under frigjøringen av Norge.
- 63 Hovedkilder til dette underkapittel er dokumenter fra Kierulf, 2016. Brev fra Reidar Tank-Nielsen til Ragnar Ulstein 11.11-1985. Brev fra Niels Olsen til Reidar Tank-Nielsen 14.11- 1985. Brev fra Niels Olsen til Ragnar Ulstein 17/12-1985. Brev fra Niels Olsen til Arve Nilsen (?) 2.9-1989. NHM Ragnar Ulstein serie J. Intervju med Reidar Tank-Nielsen. Aust-Agder museum og arkiv, avd. KUBEN PA-1488 - Sjøforsvarets beredskapstjeneste, Arendalsdistriktet. Hakon Kierulfs private arkiv.
- 64 Kierulf i notat av 2/1-45. Kierulf, 2016, s. 110 f.
- 65 Martinsen, Per Helge, Hemmelig krig: Bergen og slaget om Atlanterhavet 1939–1945, Arendal, 2016, s. 189.
- 66 Hovedkilder til dette underkapittel er dokumenter fra Hakon Kierulf, Oslo, 2016. Skriv 38S fra SOK til SB i 1944 med vedlegg. SB-ledelsen til SB 17/4-45.
- 67 Ulstein, 2008, bind 2, s. 235.
- 68 Tank-Nielsen, Reidar, Sjømilitær etterretningsvirksomhet – skjult krigshistorie , I: Norsk Tidsskrift for Sjøvesen nr. 6, 1986, s. 19.
- 69 Hovedkilder til dette underkapitlet er: RA Forsvaret. Marineavsnitt Kirkenes Arkivdel RAFA-1992/1/Db/L0002 DOK 1-610. Hartvig Sverdrups rapporter: Fra Sverdrup 12.3.45 til sjef MAK: Forslag til Lofotekspedisjon. Fra Sverdrup 10.4.45 til sjef MAK: Rapport Lofotekspedisjon 14.3–10.4. Hartvig Sverdrups rapporter: Fra Sverdrup 11.4.45 til sjef MAK: Rapport om ekspedisjon til Lofotekspedisjon 14.3–10.4. (hovedrapport med bilag 1 dagbok) Fra Sverdrup 30.4.45 til sjef MAK: Ekspedisjon til Lofoten. Etterretning, støtte ved invasjon. Marinemuseet: Hartvig Sverdrups rulleblad. Datert 07.10.1971. Nina Planting Møllmann, Vi holder sammen – etterretning og flukt fra fiendens linjer i nord, IFS Insights; 8/2019.
- 70 IFS. SOE Norwegian Section History 1940-1945. NHM Hawk-Kingfisher SOE 44, MP 40/3/3 H. Sverdrups rapport av 25.1.43 Hawk-Kingfisher Preliminary Report 22.1.43.
- 71 Annet etterretningsoffiser fra Marinen er ikke funnet i foreliggende kilder.
- 72 Sverdrup 11.3.45 til sjef MAK Rapport etter ekspedisjon til Sørøya.

- 73 Forsker Nina Platin Mølmann har så langt greid å identifisere ca 40 skøyter.
- 74 Hakon Kierulfs privatarkiv. Brev fra Reidar Tank-Nielsen til Kåre Willoch 14/12-1988.
- 75 Steen, bind 1–8.
- 76 Helle, Baard, En lite kjent og påaktet marineinnsats under siste krig. I: NTfS nr. 6 1994. Arne Hagtvedt, Olavs saga, Bodø 2016.
- 77 Haga, Arnfinn, Natt på norskekysten, Oslo 1979 og Kystens partisaner, Oslo 1980.
- 78 Ueland, Asgeir, Shetlandsgjengen, Oslo 2018.
- 79 Nøkleby, Berit, Pass godt på Tirpitz, Oslo 1988, Ulstein, Ragnar, Etterretningstjenesten i Norge 1940–1945, 3 bind, Oslo 2008 og Bjørn Rørholt/Bjarne Thorsen, Usynlige soldater, Oslo 1990.
- 80 Flere forfattere viser noen av de konkrete meldingene og bidragene som de norske SIS-agentene fikk til. Se eksempelvis Tony Insall, Secret Alliances. Special Operations and Intelligence in Norway 1940–1945, London 2019. kap 8 og 11, og Bjørn Rørholt/Bjarne Thorsen, Usynlige soldater, Oslo 1990.
- 81 Storm-Bjerke, Helge, Klar til kamp, Oslo 1953, Jon Rustung Hegland, Angrep i skjærgården, Oslo 1989. Svein Aage Knudsen, Ubåtvåpenet 100 år, Oslo 2009.
- 82 Kierulf, 2016, s. 121.
- 83 Brox, Karl H., Heimevernet 50 år, Oslo 1996, s. 207.

VEDLEGG

Den kongelige norske marinens skøyteavdeling – Peterhead

Den norske marinens skøyteavdeling i Peterhead landsatte og hentet norske SIS-agenter og bidro ved frigjøringen av Finnmark. Øvrig agenttransport av norske SIS-agenter samt norske SOE-soldater (kompani Linge mv) ble utført av Shetlandsgjengen og ordinære sjøstridskrefter som ubåter, MTB-er og båtfly.

Forklaring til tabellen som viser Den norske marinens skøyteavdeling sin operative virksomhet. a=agent, k/o=kurer og/eller organisator, operasjon= kodenavn for stasjonen (senderen), S: Perioden stasjonen sendte meldinger. V: Videreføring av stasjoner andre steder (knoppskyting i Norge). Båtene seilte fra Peterhead, alternativt fra Aberdeen. Skipperen nevnes i parentes dersom han var underlagt en overordnet toktsjef. Agenter og kurer/organisator ble landsatt med radioer, koder, sendeplaner og forsyninger med mat, klær og annet utstyr.¹

Tid/sted	Båt	Seilas	Støtte til radiostasjon	Agenter mv
1/7–6/7-41 Solavågen ved Ålesund	Harald II Mads Monsen (Karl Solevåg- seid)	Vellykket landset- ting	OMEGA (Oslo) Mislykket: Kun litt kontakt på sambandet	Landsatt: k/o: Gunnar Rødstange
19/8–22/8-41 Ånø nord for Florø	Harald II Mads Monsen (Odd Hoddevik)	Vellykket landset- ting	ERIC (Gåsøy, Florø) Etablering. S: 27/8-41–6/2-42	Landsatt: a: Atle Svardal og Dagfinn Ulriksen
31/8–4/9-41 Solavågen	Harald II Mads Monsen	Vellykket landset- ting	KOPPA (Ålesund) Forberedende arbeid (in- struksjon)	Landsatt: k/o: Inge Kiran
10/9–17/9 -41 Svinøy fyr nord for Stad- landet	Harald II Mads Monsen (Harald Johan- nesen)	Mislykket, traff ikke møtebåten	KOPPA/BETA/OMEGA	Med: a: Harald Johannssen. Skulle hente: k/o: Gunnar Rødstange og Inge Kiran

1 Primærkilder: NHM FO II Dokumenter Marinens skøyteavdeling Peterhead, inkludert rundturrappporter (ufullstendig). NHM 186i Bjørn Rørholt. Sammenhold av opplysninger om seilaser og operasjoner basert på refererte primærkilder og bøkene til Nøkleby (1988), Rørholt/Thorsen (1990) og Ulstein (2008). Haga (1979) med vedlegg om seilasene til Peterhead-basen, s. 332 ff. Begrunnelse for tildeling av krigskorset med sverd for Mads Monsen.

sep-41 Rubbestad mellom Bergen og Stavanger	Harald II Mads Monsen	Vellykket	Bensinlager til MTB-er	MTB 56 (Per Danielsen) opererte deretter sør for Bergen og torped- erte M/T Borgny
30/9-41 Solavågen ved Ålesund	Harald II Alfred Strand- enes	Avbrutt seilas, motorproblemer og hardt vær	BETA/KOPPA	Med: k/o: Harald Johannessen og Inge Kiran
1/10-41 Solavågen	Harald II Alfred Strand- enes	Avbrutt seilas, motorproblemer og hardt vær	BETA/KOPPA	Med: k/o: Harald Johannessen og Inge Kiran
Ca 4/10-41 Solavågen	Harald II Alfred Strand- enes (og/eller Petter Runde)	Avbrutt seilas, motorproblemer og hardt vær	BETA/KOPPA	Med: k/o: Harald Johannessen og Inge Kiran
Okt-41 Solavågen	Harald II Alfred Stran- denes	Vellykket landset- ting	KOPPA	Landsatte: k/o: Inge Kiran
12/10-41 Rundøy fyr ved Ålesund	Streif Mads Monsen	Vellykket landset- ting. Under retur, storm og forlis, mannska- pet tatt av tyskerne	KOPPA S: 21/10-41–mars 43 BETA (Oslo) (BETA var under klargjøring ut året) S: 1/1-42–8/5-45	Hentet: k/o: Inge Kiran. Landsatt: k/o: Harald Johannesen
15/11–16/12-41 Fleina sør for Bodø	Lyngrefjord Haakon Arnt Stenmo	Vellykket landset- ting	DELTA (Bodø) Mislykket	Landsatt: k/o: Gunnar Johnson, Kjeld Møvik. a: Nils Møvik
13/12–21/12-41 Syltøy, Sotra ved Bergen	Borghild Jakob Syltøy	Vellykket landset- ting og henting	THETA (Bergen) Under etable- ring	Landsatt/hentet: k/o: Bjarne Thorsen

Des-41 Rundøy ved Ålesund	Harald II Petter Runde	Ikke vellykket seilas, storm og motorha- vari	RHO	Med a: Sverre Remøy
23/12-41 Rundøy	Drott Olav Kvalbein	Vellykket landset- ting	RHO (Ålesund) Mislykket. Ikke oppnådd samband	Landsatt: a: Sverre Remøy
5/1–17/1-42 Bulandet, Værlandet, nord for Sognefjorden	Drott Håkon Arnt Stenmo	Avbrutt seilas, uvær og storm.	PI	Med k/o: Louis Pettersen
18/1–20/1-42 Bulandet, Værlandet	Drott Håkon Arnt Stenmo	Vellykket landset- ting, tross uvær	PI (Stavenes, Førdefjorden), opp- gitt: Eivind Viken dro med Feie (Leif Larsen) før Drott ankom.	Landsatt: k/o: Louis Pettersen
7/1–15/1-42 Syltøy ved Sotra	Borghild Jakob Syltøy	Vellykket landset- ting og henting	THETA (Bergen) S: 2/1–27/4-42	Landsatt/hentet: k/o: Bjarne Thorsen med samband
18/2–20/2-42 Bulandet, Værlandet	Drott Håkon Arnt Stenmo	Vellykket landset- ting	PI 2 forberedelse?	Forsyninger
Feb-42 Austevoll sør for Bergen	Lyngrefjord Einar Kristiansen	Avbrutt seilas	THETA?	
Feb-42 Hernar nord for Bergen	Havørn Emil Hansen	Avbrutt seilas på grunn av hardt vær og tysk aktivitet	ERIC	
Mar-42 Austevoll	Sjølivet Sjur Østervold	Vellykket	THETA?	Landsatt: a: ? Forsyn- inger
Mar-42 Florø-området	Havørn Emil Hansen	Avbrutt seilas	ERIC Avbrutt uttrekning	

14/3–21/3-42 Syltøy, Sotra	Borghild Jakob Syltøy	Vellykket landset- ting og henting	THETA	Landsatt/hentet: k/o: Bjarne Thorsen
15/3–25/3-42 Ånø nord for Florø	Havørn Emil Hansen	Vellykket uttrekning	ERIC (Avsluttet)	Hentet: a: Atle Svardal og Dagfinn Ulriksen
26/3–4/4-42 Stavenes Stavfjorden ved Førdefjorden	Drott Tormod Saba	Vellykket landset- ting	PI 2 (Stavenes) Etablering S: mars 42–23/5-42	Landsatt: a: Eivind Viken og Ole Sneffellå
23/3-42 fra Peter- head, 4/4 fra Shetland- Bellvi- ka, Kaldfjorden Kvaløya ved Tromsø Return- ert: 20/4-42	Kvalsund Einar Kristiansen	Vellykket landset- ting	UPSILON (Kvaløya ved Tromsø)/ UPSILON II (VIDAR/GERDA) (Tromsø) S: 30/5-42–8/5-45 V: LIBRA (Kvitnes, Vesterålen) S: nov-42–nov-44, V: MU (Nikkeby/Laukøya) S: 15/3- 43–8/5-45 MARIT (Senja) S: 1/1–8/5-45	Landsatt: a: Einar Johansen
5/4–6/4-42 Agnestfest innerst i Rossfjorden (i nærheten av Lyngdal)	Mars Emil Hansen	Vellykket landset- ting. Under retur trolig senket av tyske fly. Alle ombord om- kom: mannskap på fire og en SIS-agent	VEGA (Larvik) S: 9/5-42–25/2-44 Det omkomne mannskapet var: Emil Hansen Sigurd Friste Olav Hagtvedt Asbjørn Andreassen Jan Meum SIS-agent Gunnar Rødstange	Landsatt: a: Oscar Næss og Finn Berger k/o: Gunnar Rødstange

24/4–3/5-42 På vei til Sørøysund vest for Hammerfest	Frøya II Magne Braadland	Båten senket av tyske fly. Fem mann rodde i frem dager og ble reddet av britene. Øvrige fire måtte bruke flåte, og ble tatt av tyskerne	POLARIS (Kåfjord) Mislykket	Deltakere: a: Thor Centzen og Bjarne Frostmo Olsen
Des-42 Batalden nord for Florø	Kvalsund Hans Feie	Mislykket landset- ting på grunn av uvær (1. forsøk)	ERICA	Med: a: Atle Svardal og Eivind Viken
Des-42 Batalden	Havørn (eller Kvalsund?)	Mislykket landset- ting på grunn av uvær (2. forsøk)	ERICA	Med: a: Atle Svardal og Eivind Viken
13/1-43 Batalden	Kvalsund Hans Feie	Vellykket landset- ting (3. forsøk)	ERICA Etablering (Breivika, nord for Florø) S: 25/1-43–4/9-43	Landsatt: a: Atle Svar- dal og Eivind Viken
11/3–12/3-43 Sotra	Viola Jakob Syltøy	Vellykket landset- ting	CAPELLA (Bergen) Opprulling. Agenter dro til Sverige og UK	Landsatt a: Nils Thorsen Møvig og Ingebrigt Skoge Møvik
31/3-43	Fiskeskøyte (Ukjent)	Avbrutt på Lerwick etter avgang fra Aberdeen	CRUX, PISCES (og CANOPUS) (Helgeland og Trondheim)	
13/4-43 Ospa Solund nord for Sognefjorden	Viola Gunnar Gundersen	Vellykket landset- ting	POLLUX II (Solund, Yre Sogn) S: 27/4–25/5- 43 Begge agenter arrestert	Landsatt: a: Oskar Net- teland og Jan Stumph

Okt/Nov-43 Langøy/ Lurøy Træna vest for Mo i Rana	Kvalsund Einar Kristiansen	Vellykket landset- ting, etter at MTB og ubåtjager ikke gre- ide påkjenningene og måtte gi opp	PISCES (Onøya) S: 20/8-43–19/11-43	Forsyninger og vå- penlast. Flykninger og piloter fikk plass om bord på returnen
9/1–5/2-45 Kirkenes	Kvalsund Myrseth	Vellykket	Underlagt Marineavsnitt Kirkenes, patrulje- og transpor- toppdrag, samt minesveiping på slutten av krigen	
9/1–5/2-45 Kirkenes	Njaal Søren Andersen	Vellykket	Underlagt Marineavsnitt Kirkenes, patrulje- og transpor- toppdrag, samt minesveiping på slutten av krigen	1–2 operasjoner bak fiendens linjer under ledelse av Hartvig Sverdrup
9/1–5/2-45 Kirkenes	Havørn Martinsen	Vellykket	Underlagt Marineavsnitt Kirkenes, patrulje- og transpor- toppdrag	

Peterhead-basen hadde følgende båter som var klare til å gå til Norge pr. 15. april 1945:
Borghild, Drott, Viola, Statthavet, Gangar, Disko, Siglaos, Heland, Storegg, Dreggen, Skjærgaard, Midtøy, Havøy, samt redningsskøyten *Johan Bruusgaard*.²

2 RA: SOK 1940–1945. SOK SOK/oppgaver over Marinens fartøyer (jnr 100.0) per 15. april 1945.

IFS INSIGHTS

IFS Insights er et fleksibelt forum for artikler, kommentarer og papere innenfor Institutt for forsvarsstudiers arbeidsområder. Synspunktene som kommer til uttrykk i IFS Insights, står for forfatterens regning. Hel eller delvis gjengivelse av innholdet kan bare skje med forfatterens samtykke.

Redaktør: professor Kjell Inge Bjerga

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER

Institutt for forsvarsstudier (IFS) er en del av Forsvares høgskole (FHS). Som faglig uavhengig høgskole utøver FHS sin virksomhet i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige, pedagogiske og etiske prinsipper (jf. Lov om universiteter og høyskoler § 1-5).

Direktør: professor Kjell Inge Bjerga

Institutt for forsvarsstudier
Akershus festning, bygning 10
Postboks 1550 Sentrum
0015 OSLO

E-post: fhs.ifs.info@mil.no

OM FORFATTEREN

TOR JØRGEN MELIEN er historiker ved Institutt for forsvarsstudier og kommandørkaptein. Han har utgitt en rekke bøker og artikler og vært redaktør for Norsk Militært Tidsskrift.

Foto: us marines norway - Bing images.

